

ELŐADÁSOK MAX WEBERRŐL: MAX WEBER CSELEKVÉSELMÉLETE ÉS CSELEKVÉSTIPOLÓGIÁJA

(Adalékok Max Weber „Szociológiai alapfogalmak” című munkájának (1919–1920) értelmezéséhez. Megj.: Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. Szociológiai kategóriatan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1987. 37–80. o.)

Bertalan László életművének meghatározó elemét jelentettek az elmélettörténeti tárgyú előadások. Szociológusnemzedékek hallgatták ezeket az előadásokat, melyek során a klasszikus gondolatmenetek racionális rekonstrukcióját tanította meg. Az előadásainak hallgatása során szerzett intellektuális élmény tanítványai számára felejtethetetlen emlék. Számára a tanítás – a szó legnemesebb értelmében – hivatás volt. Élete utolsó éveiben előadásvázlatait szerkesztett formában kezdte el összerendezni, s tervei között szerepelt ezek megjelentetése hallgatói számára. Ezen előadásvázlatok közül választottuk ki *Max Weber cselekvéseméletéről és cselekvéstipológiájáról* szóló elemzéseit. Az előadások ugyanakkor nem pusztán Weber-értelmezéseket, hanem gondolatébresztő elmélettörténeti kitekintéseket is tartalmaznak: klasszikus (pl. Simmel, Durkheim) és modern (pl. von Wright, Hirschman, Schelling) szerzők témába vágó fejtegetéseit közlik, felkínálva az összehasonlító szövegelemzés lehetőségét. E rendhagyó műfajú munka közlésével adózik a *Szociológiai Szemle* szerkesztősége Bertalan László tudóstánár emlékének.

Max Weber cselekvésemélete

1. Egyidejű belső és külső ténykedés. Szigorúan belső ténykedés. Szigorúan külső ténykedés.

A szó legfőbb értelmében vett emberi viselkedés Max Weber-i tipológiája (1.)

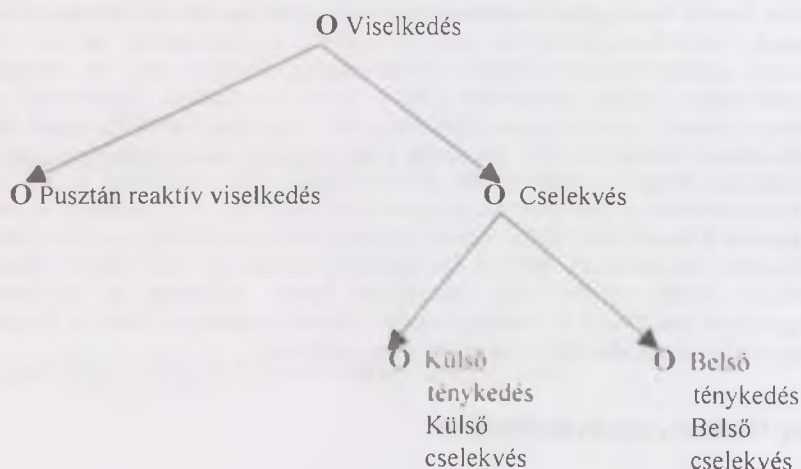
	Külső ténykedésről van szó	Nincs szó külső ténykedésről	
Belső ténykedésről van szó	Külső ténykedés Külső cselekvés	Belső ténykedés	Cselekvés
Nincs szó belső ténykedésről	Pusztán reaktív Viselkedés	–	

„Cselekvésnek” neveztünk minden emberi viselkedést (mindegy, hogy külső [äusseres] vagy belső [innerliches] ténykedésről [Tun]... van-e szó), ha és amennyiben a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív *értelmet* kapcsolnak vele össze. (38. o.)

Az értelemmel bíró cselekvést a pusztán (ahogyan itt nevezni fogjuk) reaktív, semmiféle szubjektív, szándékolt értelemmel össze nem kapcsolt viselkedéstől (bloss reaktives Sicherhalten) elválasztó határvonal teljesen elmosódó. A szociológiai szempontból releváns viselkedések – különösen a tisztán tradicionális cselekvések... – igen jelentékeny része éppen a kettő határterületére esik. (38. o.)

Nem mindenfajta cselekvés – még a kifelé irányuló cselekvések (ausserliches Handeln) közül sem mind – „társadalmi cselekvés” a szó itt megadott értelmében. A külső cselekvés (ausseres Handeln) akkor nem az, ha csupán élettelen tárgyak várható viselkedéséhez igazodik. (51. o.)

A szó legtágabb értelmében vett emberi viselkedés Max Weber-i tipológiája (2.)

Elmélettörténeti kitekintés: Az aktusok (vagy tevékenységek) von Wright-i tipológiája

	Van külső megjelenési formája	Nincs külső megjelenési formája
Van belső megjelenési formája	Cselekvésszerű viselkedés	Szellemi aktusok (tevékenységek)
Nincs belső megjelenési formája	Reflexcselekvések	–

A teleologikus magyarázatok *explanandumát* többnyire valamilyen *viselkedési* megnyilvánulás – illetve valamilyen viselkedési megnyilvánulás terméke vagy eredménye – alkotja. A „viselkedés” szónak azonban számos, különböző jelentése van. Így például azt mondjuk, hogy a mágnesű elektromos áram jelenlétében így vagy úgy viselkedik. Az effajta viselkedést természetesen nem magyarázhatjuk teleologikusan. Figyelemre méltó tény azonban, hogy az élettelen tárgyak reakcióit gyakran a „cselekvés” nyelvén írjuk le.

Azt a viselkedést, amelynek valódi teleologikus magyarázata van, *cselekvésszerű* viselkedésnek nevezhetjük. A cselekvésnek rendszerint két – egy „belső” és egy „külső” – megjelenési formája van. Az első nem más, mint a cselekvés intencionalitása, a cselekvés külső megnyilvánulásai „mögött” meghúzódó szándék vagy akarat. A másodikat viszont ismét két részre vagy mozzanatra bonthatjuk. Ezeket a cselekvés *közvetlen* és *közvetett* külső megjelenési formájának nevezem. A cselekvés közvetlen külső megjelenési formája voltaképpen izomtevékenység – pl. a kéz elfordítása vagy a kar fölemelése. A cselekvés közvetett külső megjelenési formája viszont egy olyan esemény, amelyet okságilag az előbbi izomtevékenységnek tudhatunk be – pl. egy fogantyú elfordítása vagy egy ablak kinyitása; pontosabban az a tény, hogy egy meghatározott fogantyú elfordul, vagy egy ablak kinyílik. A cselekvés közvetett megjelenési formájának nem kell *változásnak* lennie. A cselekvés megjelenhet abban a tényben is, hogy egy adott változás *nem* következik be, mint például akkor, ha megragadom a vázát, és így megakadályozom, hogy felboruljon. (...)

Vegyük észre, hogy annak, amit általában aktusnak (vagy tevékenységnek) hívunk, nincs mindig külső és belső megjelenési formája. Azokat az aktusokat (tevékenységeket), amelyek külsőleg nem jelennek meg, gyakran *szellemi* aktusoknak (tevékenységeknek) nevezik. A „viselkedés” terminust, úgy tűnik, egyáltalán nem alkalmazhatjuk szellemi aktusokra és tevékenységekre. Többnyire a „cselekvés” terminust sem használjuk ebben az összefüggésben.

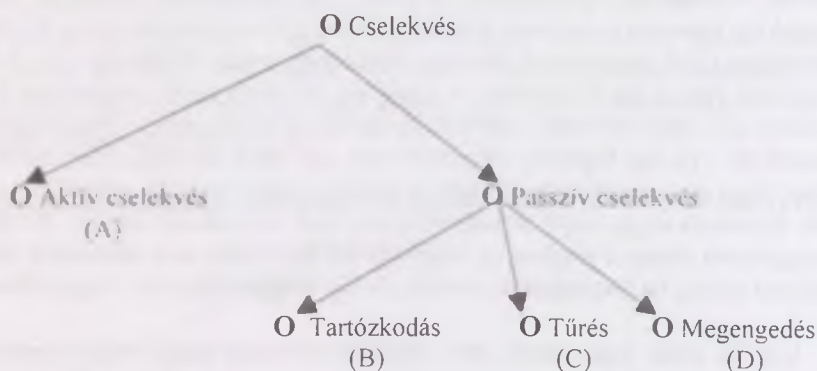
Vegyük észre azt is, hogy annak, amit cselekvésnek (vagy tevékenységnek) nevezünk, szintén nincs mindig belső és külső megjelenési formája. Az intencionalitástól mentes cselekvést (tevékenységet) gyakran *reflexcselekvésnek* nevezik. Az effajta cselekvéseket egy (eleven) test *ingerekre* adott *válaszreakcióinak* vagy *válaszainak* is hívják.

Az alábbiakban csak olyan cselekvésszerű viselkedési megnyilvánulásokkal foglalkozunk, amelyeknek – a fenti értelemben – belső és külső megjelenési formájuk is van.

(G. H. von Wright: Magyarázat és megértés. Megj.: Bertalan László (szerk.): Magyarázat–megértés–előrejelzés. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987. 114–115. o.)

2. Aktív cselekvés. Passzív cselekvés (cselekvéstől való szándékos tartózkodás; tűrés; megengedés).

A szó legteljesebb értelmében vett cselekvések Max Weber-i tipológiája

(A): Aktív cselekvés.

Például: Dolgozik. Falatozik. Leadja a szavazatát. Hozzájárul a közös jószág előteremtéséhez.

(B): Passzív cselekvés (tartózkodás).

Például: Sztrájkol. Böjtöl. Bojkottálja a szavazást. Szándékosan nem járul hozzá a közös jószág előteremtéséhez.

(C): Passzív cselekvés (tűrés).

Például: Nem áll ellen a gonosznak. Tűri, hogy a szomszédai lármázzanak. Tűri, hogy a párja zsarnokoskodjon vele.

(D): Passzív cselekvés (megengedés).

Például: Hagyja, hogy megcsókolja. Hagyja, hogy ünnepeljék. Hagyja, hogy vératömléstést hajtsanak végre rajta.

„Cselekvésnek” nevezünk minden emberi viselkedést (mindegy, hogy külső vagy belső ténykedésről, valamitől való tartózkodásról [Unterlassen] vagy valaminek az eltűréséről [Dulden] van-e szó), ha és amennyiben a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív *értelmet* kapcsolnak vele össze.

(Javított fordítás)
(38. o.)

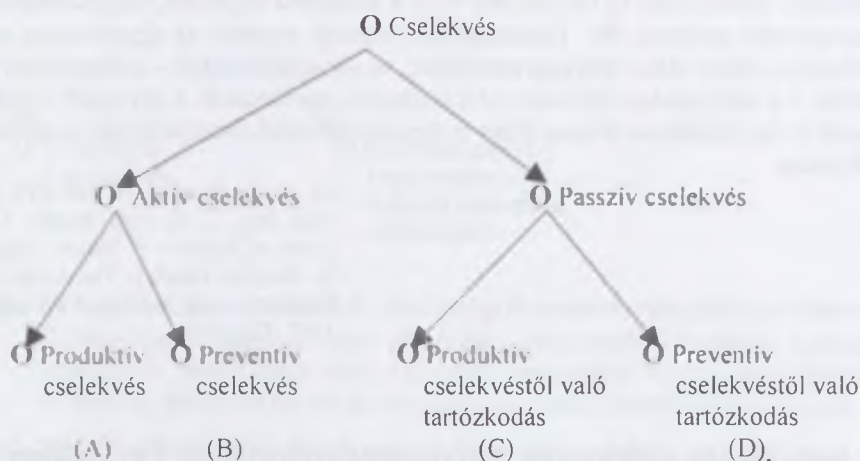
A társadalmi cselekvés (beleértve a valamitől való tartózkodást [Unterlassen] vagy valaminek az eltűrését [Dulden] is igazodhat mások múltbeli, jelenlegi vagy a jövőben várható viselkedéséhez.

(Javított fordítás)
(51. o.)

Azt, hogy csak az aktív cselekvést [aktives Handeln] (és nem valaminek az „eltűrését” [Dulden], „megengedését” [Erlauben] vagy a tőle való tartózkodást [Unterlassen]) nevezzük „szolgálatnak”, célszerűségi szempontok indokolják.

(Javított fordítás)
(86. o.)

Elmélettörténeti kitekintés: A cselekvésszerű viselkedések von Wright-i tipológiája

(A): Produktív cselekvés.

Például: Dolgozik. Falatozik. Leadja a szavazatát. Hozzájárul a közös jószág előteremtéséhez.

(B): Preventív cselekvés.

Például: Nem hagyja (nem engedi), hogy a gonosz elhatalmasodjon a Földön. Nem hagyja (nem engedi), hogy a szomszédai lármázzanak. Nem hagyja (nem engedi), hogy a párja zsarnokoskodjon vele.

(C): Produktív cselekvéstől való tartózkodás.

Például: Sztrájkol. Böjtöl. Bojkottálja a szavazást. Szándékosan nem járul hozzá a közös jószág előteremtéséhez.

(D): Preventív cselekvéstől való tartózkodás.

Például: Hagyja (engedi), hogy a gonosz elhatalmasodjon a Földön. Hagyja (engedi), hogy a szomszédai lármázzanak. Hagyja (engedi), hogy a párja zsarnokoskodjon vele.

A cselekvés passzív megfelelőjét rendszerint *tartózkodásnak* hívjuk. A tartózkodást az különbözteti meg a pusztá passzivitástól vagy nem-cselekvéstől, hogy esetében szándékos passzivitásról van szó. A tartózkodás révén a szó szigorú értelmében nem bizonyos dolgokat idézünk elő vagy bizonyos dolgok bekövetkezését akadályozzuk

meg, hanem *hagyjuk*, hogy bizonyos dolgok megváltozzanak vagy változatlanok maradjanak. Ezek a változások vagy nem-változások alkotják a tartózkodás külső megjelenési formáját. (...)

A cselekvésnek és a tartózkodásnak különféle formáit különböztethetjük meg, s a szóban forgó megkülönböztetések alapján a cselekvés egyfajta „algebráját” vagy „logikáját” dolgozhatjuk ki. Ezekkel a kérdésekkel azonban itt nem foglalkozunk. Azokat a problémákat sem fogom külön szemügyre venni, amelyek a cselekvéstől megkülönböztetett tartózkodással vagy a preventív cselekvéstől megkülönböztetett produktív cselekvéssel (a tartózkodás vagy a produktív cselekvés magyarázatával) kapcsolatban merülnek föl. Tudatában kell lennünk azonban az egyoldalúság veszélyének, amely akkor fenyeget bennünket, ha vizsgálódásunkat – a hagyományos módon – a változásokat előidéző cselekvésfajtákra korlátozzuk. A preventív cselekvéssel és tartózkodással önmagukban is figyelemre méltó problémák kapcsolódhatnak össze.

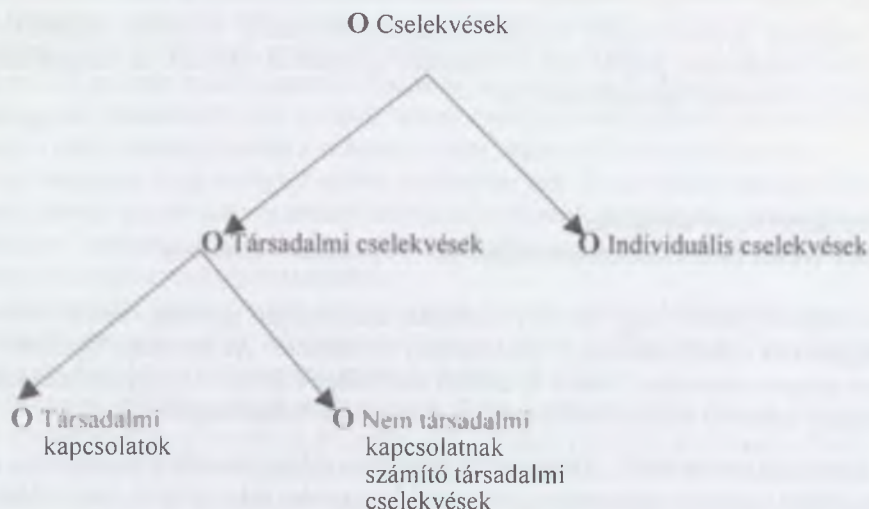
(G. H. von Wright: i.m. 118–119. o.)

Lásd még G. H. von Wright: *The Logic of Action – A Sketch!* Megj.: N. Rescher (szerk.): *The Logic of Decision and Action*. Pittsburgh. 1967. 121–139. o.

3. Individuális cselekvések. Társadalmi cselekvések. Társadalmi kapcsolatok

A, B: cselekvő individuumok

		B	
		Számol a másik fél várható viselkedésével	Nem számol a másik fél várható viselkedésével
A	Számol a másik fél várható viselkedésével	Társadalmi kapcsolat (A)	Társadalmi cselekvés (B)
	Nem számol a másik fél várható viselkedésével	Társadalmi cselekvés (C)	Individuális cselekvés (D)

- (A): Társadalmi kapcsolat. Mind A, mind pedig B cselekvése társadalmi cselekvés. Például: Valaki menekül valaki elől. Valaki kérdezősködik valakitől. Szerelmi kapcsolatok. Baráti kapcsolatok. Házastársi kapcsolatok. Úr és szolga, hűbérúr és hűbéres, felettes és beosztott, munkaadó és munkavállaló közti kapcsolatok.
- (B): Nem társadalmi kapcsolatnak számító *társadalmi cselekvés*. A cselekvése társadalmi cselekvés, B-é nem az.
- (C): Nem társadalmi kapcsolatnak számító *társadalmi cselekvés*. B cselekvése társadalmi cselekvés, A-é nem az.
- (D): *Individuális cselekvés*. Sem A, sem B cselekvése nem társadalmi cselekvés. Például: Magányosan elmélkedik. Magányosan imádkozik. Egymaga kapálgat a kertjében. Egymaga javíttatja a gépkocsiját a garázsban. Belefeledkezik egy logikai értekezés tanulmányozásába egy könyvtár olvasótermében. Robinson cselekvései Péntek színrelépéséig.

„Társadalmi” cselekvésnek (soziales Handeln) az olyan cselekvést nevezzük, amely a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelme szerint *mások* viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik.

(38. o.)

Nem mindenfajta társadalmi cselekvés – még a kifelé irányuló cselekvések közül sem mind – „társadalmi cselekvés” a szó itt megadott értelmében. A külső cselekvés akkor nem az, ha csupán élettelen tárgyak várható viselkedéséhez igazodik. A belső magatartás pedig csak akkor társadalmi cselekvés, ha mások viselkedéséhez igazodik. A vallásos viselkedés például nem társadalmi cselekvés, ha megmarad kontemplációnak, magányos imának stb. A gazdálkodás (az egyes ember gazdálkodása) meg csak akkor és csak annyiban az, ha és amennyiben kívülálló személyek viselkedésével is számol.

(51. o.)

Társadalmi „kapcsolatokról” (soziale Beziehung) beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően kölcsönösen egymáshoz *igazodik*, és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja.

(54. o.)

Elmélettörténeti kitekintés:

Max Weber cselekvésméletének korai – 1913 előtti – változata

Az emberi („külső” vagy „belső”) viselkedés alakulásának ugyanúgy vannak összefüggései és szabályszerűségei, mint bármely történésnek. Az azonban, legalábbis a szó szigorú értelmében, csakis az emberi viselkedésre jellemző, hogy alakulásának vannak érthetően értelmezhető összefüggései és szabályszerűségei. (...)

„Közösségi cselekvésről” (Gemeinschaftshandeln) akkor szándékozunk beszélni, ha az emberi cselekvés szubjektíve *értelemmel bíró módon* más emberek viselkedésére van vonatkoztatva.

(Max Weber: Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie. [A megértő szociológia néhány kategóriájáról]. Megj.: Logos. IV. évfolyam. 1913. 253–294. o.)

4. A társadalmi cselekvés alap- és határesetei

- (A): Pusztán reakciószerű utánzás.
Például: Szülők, tanárok, felnőttek hanglejtéseinek, gesztusainak gyerekek, iskolások általi nem tudatos utánzása.
- (B): Tömegtől függő, pusztán reakciószerű viselkedés.
Például: Tömeghisztéria. Tömegeksztázis. Pogrom. Bizonyos reklámtípusok hatásai. Szubjektív értelemmel nem bíró kontextuális effektusok.
- (C): Nem pusztán reakciószerű utánzás.
Például: Divat.
- (D): Tömegtől függő, nem pusztán reakciószerű cselekvés.
Például: „Siessünk, nehogy lemaradjunk!” vagy „Vesztesre álló ügy igaz ügy” típusú kontextuális effektusok.
- (E): Individuális cselekvés.
Például: Többek egyforma cselekvése. Technikai újítások átvétele.

Az értelemmel bíró cselekvést a pusztán (ahogyan itt nevezni fogjuk) reakciószerű, semmilyen szubjektív, vélt értelemmel nem összekapcsolt viselkedéstől elválasztó határvonal teljesen elmosódó.

(38.o.)

A társadalmi cselekvés nem azonos sem *a)* többek *egyforma* cselekvésével, sem *b)* minden olyan cselekvéssel, amelyeket mások viselkedése *befolyásol*. *a)* Ha elkezd esni az eső, és az utcán sokan egyszerre nyitják ki az esernyőjüket, akkor az egyes ember cselekvése (rendszerint) nem a másik ember cselekvéséhez igazodik, hanem mindnyájuk cselekvését egyformán a nedvesség elleni védekezés igénye befolyásolja. –

b) Ismeretes, hogy az egyes ember cselekvését már az egy helyen összezsúfoltodott „tömeg” pusztá ténye is erősen befolyásolja (ezzel foglalkoznak a „tömegpszichológiai” kutatások, ilyen tárgyak például *Le Bon* munkái): ez a tömegtől *függő* cselekvés (massenbedingtes Handeln).

De tömegtől függővé teheti az egyes ember viselkedését a különböző helyeken szétszórt tömeg is, ha (pl. a sajtó közvetítésével) sokak viselkedése hat egyidejűleg vagy egymást követően az egyes emberre, és hatással is van rá.

Bizonyos reagálási módokat (bestimmte Arten des Reagierens) már az a pusztá tény lehetővé tesz, hogy az egyes ember egy „tömeg” részének érzi magát, máskor viszont ugyanez a tény megnehezíti a reagálást. Ennek következtében azután előfordulhat, hogy egy meghatározott esemény vagy emberi viselkedés teljesen különböző érzéseket vált ki – vidámságot, dühöt, lelkesedést, kétségbeesést és különféle szenvedélyeket –, amelyek különálló egyének esetében nem (vagy nem ilyen könnyen) következnenek be.

Ugyanakkor az egyes ember viselkedése *értelme szerint* mégsem (legalábbis sok esetben nem) kapcsolható össze azzal a ténnyel, hogy tömegben cselekszik. Az olyan cselekvés pedig, amelynek lejátszódása csupán reakció a „tömeg” pusztá tényének mint olyannak a hatására (das Wirken der blossen Tatsache der „Masse” rein als solcher) (vagy más okokkal közös hatására), de amely értelme szerint nem *vonatkozik* a tömeg tényére, a szó itt megadott értelmében fogalmilag nem tekinthető „társadalmi cselekvésnek”.

De a különbség természetesen nagyon elmosódó. Nemcsak a demagógoknál, hanem magában a tömeget alkotó közegben is gyakran megfigyelhetjük például, hogy egy cselekvés értelme kisebb-nagyobb mértékben és sokféleképpen értelmezhetően a „tömeg” tényére vonatkozik.

Továbbá az idegen cselekvés pusztá „utánzását” (blosse „Nachahmung”) (amelynek jelentőségét *G. Tarde* jogosan emeli ki) sem tekinthetjük fogalmilag *sajátosan* „társadalmi cselekvésnek” akkor, ha csupán reakcióként (lediglich reaktiv) játszódik le, és a saját cselekvés értelme szerint nem igazodik az idegen cselekvéshez. A határ itt annyira elmosódó, hogy gyakran alig lehet megkülönböztetni a kettőt.

Az a pusztá tény azonban, hogy valaki valamilyen másoktól tanult, számára célszerűnek tűnő eljárást a saját dolgaiban is alkalmaz, a szó itt használt értelmében még nem társadalmi cselekvés. Az ilyen cselekvés ugyanis nem a másik ember viselkedéséhez igazodik; ilyenkor arról van szó, hogy a cselekvő *miután* megfigyelte a másik ember viselkedését, és megtudta, hogy annak milyen objektív esélyei vannak – a viselkedés *esélyeihez* igazodik. Cselekvését *kauzálisan* és nem értelme szerint határozza meg az idegen cselekvés.

Ha ezzel szemben az idegen cselekvést pl. azért utánozzák, mert „divatos”, mert hagyományosnak, mintaszerűnek vagy rangban „előkelőnek” számít, vagy valamilyen más, hasonló okból, akkor az utánczó viselkedésének értelme igenis az utánczottak viselkedésére, vagy harmadik személyek viselkedésére, vagy mind a kettőre vonatkozik.

A kettő között természetesen vannak átmenetek. A tömegtől függő cselekvés (Massenbedingtheit) és az utánzás (Nachahmung) a társadalmi cselekvés elmosódó határeselei; mindkettővel sokszor fogunk még találkozni, például a tradicionális cselekvés (traditionales Handeln) tárgyalásánál. (...)

(N)em választható el egymástól mindig világosan a pusztán „befolyásolás” (blosse „Beeinflussung”) és az értelemhez való „igazodás”. Fogalmilag azonban el kell különíteni őket, noha magától értetődik, hogy a csupán „reakciószerű” utánzásnak (nur „reaktive” Nachahmung) *legalább* akkora a szociológiai *jelentősége*, mint annak, amely a szó tulajdonképpeni értelmében „társadalmi cselekvésnek” nevezhető. A szociológia korántsem *csak* a „társadalmi cselekvéssel” foglalkozik, csupán arról van szó, hogy a „társadalmi cselekvés” az a központi tényállás, amely nélkülözhetetlen *alkotó-eleme* az (általunk művelt) szociológiának mint tudománynak.

(52–53. o.)

Elmélettörténeti kitekintés: Simmel, Simon és Schelling

A divat egy adott minta utánzása, s ily módon kielégíti a társadalmi alkalmazkodás igényét; az egyént arra az útra vezeti, amelyen mindenki jár... De ugyanilyen mértékben tesz eleget a különbség igényének, a differenciálódás tendenciájának... Ezt az a tény biztosítja, hogy a divatok mindig osztályok divatjai, a felső rétegek divatja különbözik az alsó rétegektől, s abban a pillanatban elhagyják, mihelyt az utóbbiak megkezdik elsajátítását. A divat ezért nem egyéb, mint az élet azon számos formájának egyike, amelyekben egységes cselekvéssé fogjuk össze a társadalmi egyenlősítés tendenciáját az egyéni különbségre irányuló törekvéssel.

(G. Simmel: A divat. Megj.: G. Simmel: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Gondolat. 1973. 476. o.)

Mielőtt a tulajdonképpeni elemzéshez hozzáfognánk, hasznos lesz, ha definiáljuk, hogy mit értünk a „siessünk, mert lemaradunk” és a „vesztes ügy igaz ügy” hatáson. Feltesszük, hogy a választói viselkedés, legalábbis néhány személy esetében, a választás kimenetelére vonatkozó várakozások függvénye... Ha az érintettek inkább arra a jelöltre szavaznak, aki számításuk szerint a választás győztese lesz, nem pedig arra, aki a választáson veszíteni fog: „siessünk, mert lemaradunk” hatásról beszélhetünk. Ha ennek az ellenkezője igaz, a „vesztes ügy igaz ügy” hatásról van szó.

(II. A. Simon: Választási előrejelzések „siessünk, mert lemaradunk” és „vesztes ügy igaz ügy” hatása. Megj.: Bertalan László (szerk.): Magyarázat-megértés-előrejelzés. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest. 1987. 233–234. o.)

A „kritikus nagyságú tömeg” elvén nyugvó modelleket egy diagramcsalád segítségével világíthatjuk meg. Egy efféle diagramot úgy állítunk elő, hogy fölteszük: Valamilyen meghatározott tevékenységben (mondjuk, egy előadássorozathoz kapcsolódó, fakultatív, szombat délelőtti szemináriumon) néhányan mindenképpen a

többiekől függetlenül – részt vesznek, mások viszont – s ez a többség – csak akkor hajlandók csatlakozni, ha a többiek közül elég sokan eljönnek. Mivel mindenki maga határozza meg, hogy számára mennyi az „elég”, így az „elég sok” vagy azt jelenti: elég sok ahhoz, hogy a szeminárium érdekes legyen, vagy pedig azt: elég sok ahhoz, hogy bölcs dolog legyen megjelenni. (...)

A szeminárium látogatásával kapcsolatos példában ugyan meghatározott létszámú diáksokaságból indultunk ki, ám nem tudjuk, hogy a különböző nagyságú csoportok szempontjából általában vajon a százalékarányok vagy pedig az abszolút számok-e a fontosak.

Bizonyos viselkedési megnyilvánulások – például a nyelvhasználat, a divat és talán a szombat délelőtti szemináriumok – esetében kétségtől szívesen százalékarányok, nem pedig abszolút számok befolyásolják a részvételt.

Míg más viselkedési megnyilvánulások – például a sakkozás, egy színjátszó-körben való részvétel és talán a délelőtti szemináriumok – esetében abszolút számok vonzzák vagy taszítják az érdekelteket.

Így tehát valószínűleg mindkét eshetőséggel találkozni fogunk. És egyáltalán nem mindegy, hogy egy adott szituációban melyik hatástípusról van szó.

(Th. C. Schelling: A kritikus nagyságú tömeg elvén nyugvó modellek diagrammatikus ábrázolása. Megj.: i.m. 302. és 309. o.)

5. Pusztaszokások. Társadalmi szokások. Konvenciók. Divatok

A szó tágabb értelmében vett szokások (Brauche) Max Weber-i tipológiája

A szokások követésének biztosítékai	A szokások múltja		
	Nagy múltra tekintenek vissza	Nem tekintenek nagy múltra vissza	
Csakis gyakorláson alapulnak	Társadalmi szokások* (Sitten) (A)	Pusztaszokások (blosse Brauche) (B)	A szó szűkebb értelmében vett szokások
Részint gyakorláson, részint megfelelni akaráson alapulnak	Konvenciók (C)	Divatok (D)	

* Javított fordítás.

(A): Társadalmi szokások.

Például: Lefekvés, felkelési és étkezési időpontok. Táplálkozási szokások. Hagyományos ünnepi ételek. Ételelkészítési módozatok. Ing- és kabátgombolási módok. Jelesnapi szokások: karácsonyfa-állítás, húsvéti locsolkodás. Hagyományos buzdítási formák: „Huj! Huj! Hajrá!” „Hajrá magyarok!”

(B): Pusztaszokások.

Például: Az utóbbi évtizedek munkakezdés előtti, ebéd utáni csoportos munkahelyi kávézások. Újabb keletű buzdítási formák: „Ria! Ria! Hungária!” „Ki a jobb? – Magyarok!”

(C): Konvenciók.

Például: Hagyományos megszólítási, köszönési, társalgási, étkezési, udvariassági, öltözködési, felkészítési, jókívánságot, részvetet, elismerést kifejező módok és módozatok.

(D): Divatok.

Például: Modern hajviseleti módok.

A normák és a szabályok

	A tőlük való eltérés (c_1) büntetést vagy (c_2) rosszallást von maga után $(c_1 \vee c_2)$	A tőlük való eltérés sem büntetést, sem rosszallást nem von maga után $(\sim c_1 \wedge \sim c_2)$
Tételesen meg vannak fogalmazva (a)	(A)	—
Nincsenek tételesen megfogalmazva (b)	(B)	(C)

(A): Tételes jog ($a \supset c_1$).

(B): Szokásjog ($b \supset c_1$). Konvenció ($b \supset c_2$).

(C): Pusztaszokás. Társadalmi szokás. Divat ($b \supset \sim c_1 \wedge \sim c_2$).

Szokásról (Brauch) beszélünk, ha a társadalmi cselekvésben ténylegesen van valamilyen esély *szabályszerű* beállítottságra, és ezt az esélyt az emberek adott körén belül *csupán* a tényleges gyakorlás (tatsachliche Übung) biztosítja.

A szokást (Brauch) *társadalmi szokásnak* (Sitte)* nevezzük, ha a tényleges gyakorlást (tatsachliche Übung) az biztosítja, hogy az élet régóta *meggyökeresedett* (lange Eingelebtheit) keretek között zajlik. (...)

I. A szokás (Brauch) körébe tartozik a „divat” is. A „társadalmi szokással” (Sitte)* ellentétben „divatról” az olyan szokás (Brauch) esetében beszélünk, amikor a szóban forgó viselkedéshez éppen annak *újdomsága*_miatt igazodik a cselekvés

* Javított fordítás.

(tehát éppen nem régóta meggyökeresedett volta miatt, mint a társadalmi szokás [Sitte]* esetében.)

A divat közel áll a „konvencióhoz”, mert, akárcsak a konvenció, (többnyire) a *rendi* (ständisch) presztízshez fűződő érdekekből ered. (...)

2. „Társadalmi szokásról” (Sitte)* – ellentétben a „konvencióval” és a „joggal” – olyan szabályok esetén beszélünk, amelyek betartását külső eszközök *nem* szavatolják, amelyekhez a cselekvő – akár „anélkül, hogy gondolna rá”, akár „kényelemből”, akár bármilyen más okból – csakugyan önként tartja magát, és amelyek betartására ugyanezen okok miatt az adott körhöz tartozó többi embernél is nagy valószínűséggel számíthat. Ebben az értelemben tehát a társadalmi szokás (Sitte)* nem olyasmi, ami „érvényes”: senkitől nem „követelik meg”, hogy betartsa.

Ugyanakkor nem választja el éles határ az érvényes *konvenciótól* és a *jogtól*. Az átmenet természetesen teljesen képlékeny. Az érvényesnek mindenütt a tényleges hagyomány (tatsächliches Hergebracht) volt az atyja.

Ma már úgyszólván „társadalmi szokásnak” (Sitte)* tekinthető az, hogy reggelente – hozzávetőlegesen megadható formában – reggelit veszünk magunkhoz; de ez (a szállodavendégek kivételével) senkire nézve nem „kötelező”, és nem is volt mindig társadalmi szokás (Sitte)*. Az öltözködési mód viszont még ott is, ahol valamilyen „társadalmi szokásból” (Sitte)* alakult ki, ma már távolról sem csak társadalmi szokás (Sitte)*, hanem konvenció.

(56–57. o.)

3. A (puszta) *társadalmi szokás* (blosse Sitte)* stabilitása lényegében azon alapul, hogy aki cselekvésében nem igazodik hozzá, az „nem a helyzethez illő módon” cselekszik, azaz mindaddig kisebb-nagyobb kellemetlenségeknek és ráadásul súrlódásoknak teheti ki magát, ameddig környezetében a többség számol a társadalmi szokással (Sitte)*, és arra van beállítva, hogy számolni kell vele.

(58. o.)

A rendet (Ordnung)

a) *konvenciónak* nevezzük, ha érvényessége külsőlegesen azáltal van biztosítva, hogy az emberek megadható körén belül a rendtől való eltérés várhatóan (viszonylag) általános és gyakorlatilag érezhető *helytelenítésbe* ütközik;

b) *jognak* nevezzük, ha ugyancsak külsőlegesen, de azáltal van biztosítva, hogy az emberek egy külön erre fölkészült *csoportja* várhatóan (fizikai vagy pszichikai) kényszerít alkalmaz a rend betartásának kikényszerítésére, illetve megszegésének megtorlására. (...)

Konvenciónak nevezzük azt a „társadalmi szokást” (Sitte)*, amelyet *az emberek egy adott körén belül* „érvényesnek” tartanak, és amelynek betartását a tőle való eltérés esetén várható helytelenítés biztosítja. Ellentétben a (szó itt használt értelmében vett) *joggal*, a konvenciót nem a külön erre fölkészült emberek *csoportja* kikényszeríti ki.)

(60–61. o.)

* Javított fordítás.

Az egyéntől teljesen komolyan „elvárják”, hogy a (szokásos értelmében vett) „konvenció” – teszem azt a szokásos üdvözlési formát, a tisztességes öltözködést, az érintkezési szabályok* formális és értelemszerű betartását – kötelezőnek vagy követendő példának tekintse és betartsa, és a dolog egyáltalán nincs oly módon a tetszésére bízva, mint mondjuk az a pusztai „társadalmi szokás” (blosse „Sitte”)*, hogy az ételét egy meghatározott módon készítse el. A konvenciónak („egy társadalmi rend társadalmi szokásának” [Standessitte]) a megsértését gyakran erősebben megtorolja az a fölöttébb hathatós és nagyon is érezhető következmény, amelyet a rend többi tagjának társadalmi bojkottja von maga után, mint ahogyan bármiféle jogi kényszer meg tudná torolni. Mindössze annyi a különbség, hogy itt nincs egy – sajátosan a rend betartását biztosító cselekvésre fölkészült – külön csoportja az embereknek (mint nálunk a bírák, az ügyészek, a közigazgatási hivatalnokok, a végrehajtók stb.).

(61. o.)

Elmélettörténeti kitekintés 1.: É. Durkheim a „kényszerítő erővel bíró” társadalmi tényekről

Mielőtt megkeresnénk azt, hogy melyik módszer alkalmas a társadalmi tények tanulmányozására, tudnunk kell, hogy milyen tényeket neveznek így.

Kiváltképp azért szükséges e kérdést feltennünk, mert a „társadalmi” jelzőt többnyire minden közelebbi meghatározás nélkül használják. (...)

Igazság szerint azonban minden társadalomban létezik a jelenségek olyan meghatározott csoportja, amely jellegzetes tulajdonságainál fogva élesen elkülönül azoktól a tényektől, amelyeket a természettudományok tanulmányoznak. (...)

Olyan cselekvésmódokról, gondolkodásformákról és érzelmekről van szó, amelyeknek az a figyelemre méltó jellegzetességük, hogy az egyéni tudaton kívül léteznek.

Ezek a magatartás- és gondolkodástípusok nemcsak külsődlegesek az egyénhez képest, hanem parancsoló és kényszerítő erővel is rendelkeznek, amelyek következtében az egyén – akár akarja, akár nem – kénytelen alávetni magát nekik.

Kétségtelen, hogy amikor szabad akaratunkból alkalmazkodunk hozzájuk, a kényszer, szükségtelen lévén, nem vagy csak alig érződik.

Ez azonban mit sem változtat azon, hogy a kényszer e tények egyik legbensőbb tulajdonsága, amit az bizonyít, hogy tüstént érezzük erejét, mihelyt megpróbálunk szembehelyezkedni vele. (...)

A társadalmi tudat úgy védekezik a szabálysértő cselekedetek ellen, hogy ellenőrzi az állampolgárok magatartását, és sajátos megtorlásokat helyez kilátásba. Gyakran a kényszer kevésbé erőszakos jellegű, de akkor is létezik. Ha szembeszegülök a társasági illemszabályokkal, ha öltözködésemben nem veszem figyelembe hazám és osztályom szokásait, a gúny vagy az idegenkedés, amit kiváltok, enyhébb formában ugyan, de ugyanolyan hatással jár, mint egy szorosan vett büntetés. (...)

Van tehát a tényeknek egy olyan osztálya, amely egészen sajátos jellegzetességekkel rendelkezik. E tények az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre.

* Javított fordítás.

A tények egy új fajtájával van dolgunk. E tényeket a társadalmi jelzővel kell jelölnünk, és ezt a jelzőt kizárólag részükre kell fenntartanunk.

(E. Durkheim: A társadalmi tények magyarázatához. KJK. Budapest. 1978. 25–28. o.)

Néhány szót kell még ejtenünk a definícióról, amelyet a társadalmi tényekről adtunk könyvünk első fejezetében. Azt mondtuk, hogy a társadalmi tények cselekvési vagy gondolkodási módok, és arról a sajátosságukról ismerhetjük fel őket, hogy kényszerítő hatást képesek gyakorolni az egyéni tudatokra. (...)

Csupán azt tűztük magunk elé, hogy megjelöljük, ...milyen külső jelek révén ismerheti fel a tudomány a tényeket, amelyeket vizsgálni hivatott – hogy a tudós képes legyen meglátni őket, és ne tévessze össze másokkal.

Könyvünkben elismertük, hogy ...vannak esetek, amikre a kényszerítő jelleg nem ismerhető fel egykönnyen.

(É. Durkheim: A szociológiai módszer szabályai. Előszó a második kiadáshoz. Megj.: Ferge Zs. (szerk.): A francia szociológia. KJK. Budapest. 1971. 32–33. o.)

Elmélettörténeti kitekintés 2.: G. H. von Wright a „normatív nyomásról”

Az emberek gyakran azért tesznek meg bizonyos dolgokat, mert az állam... törvényei ezt követelik tőlük, illetve a társadalom szokásai, a különféle becsületkódexek és a jó modor szabályai ezt írják elő számukra. Ezeket a különböző, de egymással szoros kapcsolatban álló eseteket összefoglalóan a normatív nyomás címkéje alá sorolhatjuk be. (...)

A viselkedési szabályokhoz szankciók kapcsolódhatnak. A szankciók a szabályok áthágását követő büntetések. Jogi normák esetén magát a büntetés természetét és alkalmazását is normák (eljárási szabályokra vonatkozó törvények stb.) szabályozzák. A társadalom szokásaitól és a bevett társadalmi gyakorlattól való eltérés többnyire a közösség jelentős részének rosszsallását és helytelenítését vonja maga után. Ez szintén szankciónak számít.

(G. H. von Wright: Magyarázat és megértés. Megj.: Bertalan L. (szerk.): Magyarázat–megértés–előrejelzés. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest. 1968.–1969. o.)

Max Weber cselekvéstipológiája

1. A tiszta típusú cselekvések Max Weber-i tipológiája

	Csakis magában a cselekvésben rejlik a cselekvés értelme	Csakis a cselekvéssel együtt járó következményekben, illetve eredményekben (Erfolg) rejlík a cselekvés értelme
Teljesen tudatos és tervszerűen következetes cselekvések	(A)	(B)
Nem pusztán reakciószerű cselekvések (éppen csak hogy tudatos cselekvések)	(C)	(D)
	Önértékkel bíró cselekvések	Önértékkel egyáltalán nem bíró cselekvések

- (A) Szigorúan értékracionális cselekvések: Csakis önértékkel bíró, teljesen tudatos és tervszerűen következetes cselekvések.
- a) Vállalt normákat tervszerűen és következetesen követő cselekvések.
Például: A vallási virtuózok (korai buddhisták, középkori szerzetesek, újkor eleji protestánsok életvitel. Bizonyos laikus etikák – például a lovagi etika – meggyőződéses és tervszerűen következetes híveinek cselekedetei.
- b) Legitimnek tartott törvényeknek, utasításoknak tervszerűen és következetesen engedelmeskedők cselekedetei.
Például: Szókratész cselekedete halálra ítéltése után a börtönben barátai előtt. A vereségüket józanul tudomásul vevő, a győzteseket és az általuk törvényesen hozott törvényeket legitimnek elismerő demokrata politikusok cselekedetei.
- c) Vállalt ügyeket tervszerűen és következetesen pártoló cselekedetek.
Például: „Itt állok, másként nem tehetek.” (Luther Márton). Teréz anya cselekedetei. A politikának vagy a politikáért élő politikusok cselekedetei (Max Weber terminusa). A szervezetekhez való öntudatos hűség bizonyos válfajai (A. O. Hirschman terminusa).
- (B) Szigorúan célracionális cselekvések: Önértékkel egyáltalán nem bíró, teljesen tudatos és tervszerűen következetes cselekvések.
Például: A közigazdászok „tökéletesen” racionális embereinek cselekvései. Csakis profitmaximálást szem előtt tartó vállalkozói tevékenységek. Csakis a kereset maximálását szem előtt tartó munkavállalás és munkavégzés. Szakszervezeti sztrájkok. Politikából élő politikusok cselekedetei (Max Weber terminusa). Kizárólag jutalmakkal és büntetésekkel kalkuláló normakövetés, utasításoknak való engedelmeskedés, ügypártolás.

(C) Szigorúan érzelmi-indulati cselekvések: Csakis önértékkel bíró, nem pusztán reakciószerű cselekvések.

Például: Spontán érzelmek és indulatok (öröm, bánat, harag stb.). Kedvtelésből végzett cselekvések („örömet szereznek maguknak”). Személyekhez való hűség („odaadást tanúsítanak”). Szervezetekhez való vak hűség (A. O. Hirschman terminusa).

(E) Szigorúan tradicionális cselekvések: Önértékkel egyáltalán nem bíró, nem pusztán reakciószerű cselekvések.

Például: Jól begyakorolt munka- és egyéb műveletek. Társadalmi szokások. Koordinációs szabályok betartása. Konvenciók (megszólítási, köszönési, társalgási, étkezési, öltözködési, udvariassági és egyéb szabályok) követése.

Mint minden cselekvés, a társadalmi cselekvés is lehet 1. *célracionális*: ekkor a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat mint „feltételeket” vagy mint „eszközöket” fölhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt *céljait* minél eredményesebben (als Erfolg) elérje; – 2. *értékracionális*: ekkor a cselekvést egy meghatározott magatartásnak – pusztán mint olyannak, függetlenül attól, hogy mennyire eredményes (Erfolg) – a feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy bármilyen más néven nevezendő *önértékébe* vetett tudatos hit határozza meg; – 3. *indulati*, különösen *emocionális*: ha tényleges indulatok és érzelmi állapotok, és – 4. *tradicionális*: ha meggyökeresedett szokások határozzák meg a cselekvést.

A szigorúan tradicionális cselekvés... teljesen a határán van annak – sőt, gyakran túl van azon –, amit egyáltalán „értelemhez” igazodó cselekvésnek lehet nevezni. Nagyon sokszor ugyanis csupán valamilyen homályos reagálást jelent a megszokott ingerekre, s a reakció irányát az egyszer már meggyökeresedett beállítottság szabja meg. A megszokott mindennapi cselekvések többsége közel áll ehhez a típushoz...

A szigorúan indulati-érzelmi magatartás ugyanígy a határán van annak – sőt, gyakran túl van azon –, ami tudatosan „értelemhez” igazodik; ilyen lehet például a gátlástalan reagálás valamilyen nem mindennapi ingerre. (...)

A cselekvés indulati-érzelmi és értékracionális orientációja abban különbözik egymástól, hogy az utóbbi tudatosan megszabja a cselekvés végső céljait, és tervszerű *következetességgel* igazodik hozzájuk. Egyébként közös bennük, hogy a cselekvés értelmét nem a vele együtt járó eredményben (Erfolg), hanem magában a meghatározott fajtájú cselekvésben látják.

Indulati-érzelmi alapon cselekszik az, aki ténylegesen meglévő vágyait elégíti ki: bosszút áll, élvezetet szerez magának, odaadást tanúsít, belefeledkezik a szemlélődésbe, vagy... levezeti indulatait.

Tisztán értékracionálisan cselekszik az, aki tekintet nélkül az előre látható következményekre, azt teszi, amit meggyőződése szerint a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallás útmutatása, a kegyelet vagy az „ügy” – egy számára valamilyen szempontból fontos ügy – diktál. Mindig értékracionális cselekvésről van szó (az általunk használt terminológia értelmében), ha a cselekvés olyan „parancsokat” követ vagy olyan „követelményekhez” igazodik, amelyekről a cselekvő azt képzei, hogy sze-

mély szerint neki is szólnak. Csak az ilyen követelményekhez igazodó emberi cselekvés esetén – az ilyesmi nagyon változó gyakorisággal, de többnyire meglehetősen mérsékeltén, csak az esetek tört részében fordul elő – fogunk értékracionalitásról beszélni.

Célracionálisan cselekszik az, aki cselekvését valamilyen célra irányítja, igazodik az eszközökhöz és a mellékes következményekhez (Nebenfolgen), és emellett racionálisan *egybeveti* az eszközöket a célokkal, a célokat a mellékes következményekkel (Nebenfolgen), s végül a különböző lehetséges célokat egymással – vagyis aki *nem* indulatból (és különösen nem emocionálisan) és *nem is* tradicionálisan cselekszik... az *abszolút* célracionális cselekvés lényegében megint csak konstruált határeset.

Csak célracionálisan vagy csak értékracionálisan irányított cselekvés – különösen társadalmi cselekvés – nagyon ritkán fordul elő. Es természetesen arról sincs szó, hogy az itt megadott osztályozás kimerítené a cselekvés lehetséges irányultságait: ezek csupán szociológiai célokra alkotott, fogalmilag tiszta típusok... Hogy megfelelnek-e a célnak, az csak az eredményből (Erfolg) fog *számunkra* kiderülni.

(Javított fordítás.)

(53–54. o.)

2. A tiszta és vegyes típusú cselekvések Max Weber-i tipológiája

	Csakis önértékkel bíró cselekvések	Részint önértékkel bíró, részint önértékkel nem bíró cselekvések	Önértékkel egyáltalán nem bíró cselekvések
Teljesen tudatos és tervszerűen következetes cselekvések	(A)	(B)	(C)
Többé-kevésbé tudatos és tervszerűen következetes cselekvések	(D)	(E)	(F)
Nem pusztán reakciószerű cselekvések (éppen csak hogy tudatos cselekvések)	(G)	(H)	(I)

(B): Teljesen tudatos és tervszerűen következetes, részint önértékkel bíró, részint önértékkel nem bíró cselekvések.

Például: A hivatástudat és a megélhetés – a keresetmaximalálás bizonyos kombinációi.

(D): Többé-kevésbé tudatos és tervszerűen következetes, csakis önértékkel bíró cselekvések.

Például: Nem vallási virtuózok cselekedetei. Lovagi szerelem.

(E): Többé-kevésbé tudatos és tervszerűen következetes, részint önértékkel bíró, részint önértékkel nem bíró cselekvések.

Például: A hivatástudat és a megélhetés – a keresetmaximalás bizonyos kombinációi.

(F): Többé-kevésbé tudatos és tervszerűen következetes, önértékkel egyáltalán nem bíró cselekvések.

Például: A „nem tökéletesen” (J. W. N. Watkins) vagy „korlátozottan” (H. A. Simon) racionális cselekvések esetei.

(G): Nem pusztán reakciószerű, részint önértékkel bíró, részint önértékkel nem bíró cselekvések.

Például: Halottsiratás.

Mint minden cselekvés, a társadalmi cselekvés is lehet: 1. *célracionális*: ekkor a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat mint „feltételeket” vagy mint „eszközöket” fölhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt *céljait* minél eredményesebben elérje; – 2. *értékracionális*: ekkor a cselekvést egy meghatározott magatartásnak – pusztán mint olyannak, függetlenül attól, hogy mennyire eredményes – a feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy bármilyen más néven nevezendő *önértékébe* vetett tudatos hit határozza meg; – 3. *indulati*, különösen *emocionális*: ha tényleges indulatok és érzelmi állapotok, és – 4. *tradicionális*: ha meggyökeresedett szokások határozzák meg a cselekvést.

(53. o.)

Csak célracionálisan *vagy* csak értékracionálisan irányított cselekvés – különösen társadalmi cselekvés – nagyon ritkán fordul elő. És természetesen arról sincs szó, hogy az itt megadott osztályozás kimerítené a cselekvés lehetséges irányultságait: ezek csupán szociológiai célokra alkotott, fogalmilag tiszta típusok, amelyeket a reális cselekvés többé-kevésbé megközelít, vagy amelyek – még gyakrabban – a reális cselekvésben keverednek. Hogy megfelelnek-e a célnak, az csak az eredményből fog *számunkra* kiderülni.

(54.o.)

Elmélettörténeti kitekintés: A tevékenységek A. O. Hirschman-féle tipológiája*Első változat*

	Nem instrumentális	Instrumentális
Nem rutinszerű	(A)	(B)
Rutinszerű	(C)	(D)

Második változat

	Az eszköz nem különböztethető meg az eredménytől	Az eszköz megkülönböztethető az eredménytől
Nem lehetnek bizonyosak a dolgukban	(A)	(B)
Bizonyosak lehetnek a dolgukban	(C)	(D)

Harmadik változat

	Az eszköz nem vagy csak részben különböztethető meg az eredménytől	Az eszköz teljes mértékben megkülönböztethető az eredménytől
Nem lehetnek bizonyosak a dolgukban	(A)	(B)
Bizonyosak lehetnek a dolgukban	(C)	(D)

(A): Se nem rutinszerű, se nem instrumentális tevékenységek.

Például: Igazságra, szépségre, igazságosságra, közösségre, barátságra, szeretetre, üdvözülésre való törekvés.

(B): Nem rutinszerű instrumentális tevékenységek.

Például: Alkalmazott kísérleti kutatások. Zeneszerzés. Szóvivői tevékenykedés.

(C): Rutinszerű nem instrumentális tevékenységek.

Például: Játék. Kedvtelésből végzett cselekvések. Egy jó étkezés. Egy szeretett személlyel való találkozás.

(D): Rutinszerű instrumentális tevékenységek.

Például: Bérből vagy fizetésből élők munkája.

Az egyáltalán nem instrumentális tevékenységek esetleges létre a mindennapi nyelvhasználat utal, amely olyan tevékenységekről szól, amiket „csupán önmagukért” végzünk, vagy amik „saját magukat jutalmazták meg”. Ezek banális, nem túl meggyőző szavak, de tulajdonképpen minden tevékenységgel, talán a pusztán játék az egyetlen kivétel, valamilyen eredményt szeretnénk elérni. Ha valaki kizárólag a jutalom reményében végzi munkáját, azt joggal gyanúsítják képmutatással; úgy tűn-

het, hogy kizárólag a pénz, az előrelépés, vagy – legalábbis – a dicsőség érdekli, és tevékenysége ezért mindenképpen instrumentális.

Ez ügyben némi előrelépést talán akkor érhetünk el, ha a különböző termelő tevékenységek által elérni kívánt eredmények változó előreláthatóságára koncentrálunk. Bizonyos tevékenységek, különösen a rutinszerűek, tökéletesen előre látható eredménnyel bírnak. Az ilyen feladatokkal kapcsolatban az egyén számára nem fér kétség ahhoz, hogy erőfeszítése meghozza a várt eredményt – egy óra munka a jól ismert, előre elképzelt eredményhez vezet, és a munkára szerződött dolgozót jogosulttá teszi fizetésére, amelyet felhasználhat egy kívánt (és általában szintén jól ismert) termék beszerzésére. Ilyen körülmények között a folyamat eszközre és eredményre, költségre és haszonra való tagolása szinte spontán megtörténik, és a végzett munka teljesen instrumentális jellegű.

Azonban különféle tevékenységek léteznek, a kutatótól a zeneszerzőig, vagy vegyünk például egy közpolitikában aktív szövivőt, akik nem lehetnek biztosak az általuk elérni kívánt eredmény megvalósulásában. Az efféle tevékenységek közé tartoznak például azok az alkalmazott kísérleti kutatások, amelyek eredményei sem egy napra, sem pedig egy hónapra előre nem láthatók. Mindenesetre az idő múlásával a kívánt eredmény elérése egyre valószínűbbé válik. Így a bizonytalanság valószínűséggé lesz, és bármely pillanatban megfelel az adott tevékenység eredményével kapcsolatos bizonyosságnak. Megismétlem, hogy a folyamat eszközre és eredményre történő fölbontása megtörténik, és az ebben a felfogásban végzett munka megőrzi instrumentális jellegét. A munka eredményével kapcsolatos rövid távú bizonytalanság kombinálása az eredmény elérésében való hosszú távú, majdnem teljes bizonyossággal, a nem rutinszerű tevékenységeket egy különösen vonzó, „inspiráló” és „izgalmas” minőséggel illeti, ami egyáltalán nem jellemző a rutinszerű tevékenységekre, amelyek a rendelkezésre álló idő rövidségétől függetlenül mindig elvezetnek a kívánt eredményhez; és nagyon sokban különbözik azoktól a nem rutinszerű tevékenységektől, amelyekről az alábbiakban lesz szó.

Férfi és nő már a kezdet kezdetén olyan dolgoknak szentelte idejét, melyek sikere előre egyszerűen nem látható. Ezek közé tartozik többek között az igazságra, a szépségre, az igazságosságra, a szabadságra, a közösségre, a barátságra, a szeretetre és az üdvözülésre való törekvés. Ezek a törekvések törvényszerűen átítatják a legkülönbözőbb, látszólag korlátozott és konkrét emberi tevékenységeket, mint például a könyvírás, egy politikai kampányban való részvétel stb. Mindenesetre az e törekvések fényében végzett tevékenységek fontos alkotóelemét nem a munka, hanem a törekvés szó jellemzi leginkább – egy fogalom, amely pontosan az erőfeszítés és az eredmény közötti megbízható kapcsolat hiányát tükrözi. Az eszköz és az eredmény, vagy a kiadás és a haszon mérlegelése ilyen körülmények között lehetetlen. (...)

A kérdés valójában az, hogy egyáltalán miért végzünk ilyen tevékenységeket. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy e tevékenységek egyáltalán nem mindig kellemesek. Közülük néhány kifejezetten fárasztó vagy akár veszélyes is lehet. (...)

Én előálltam egy legalább félig-meddig racionális magyarázattal: a nem instrumentális tevékenységekre, melyek eredménye bizonytalan, furcsamód a törekvés és a megvalósulás egy bizonyos mértékű összeolvadása (és összekavarodása) jellemző. (...)

Amikor biztosak vagyunk abban, hogy valamely kívánt termék tényleg a miénk lesz, vagy hogy egy várt esemény valóban bekövetkezik – legyen az egy jó étkezés, vagy egy szeretett személlyel való találkozás, vagy egy díj kiosztása – a jövőbeli esemény jól ismert örömét előre megízleljük.

A haszon idő előtti elkönyvelése ráadásul nem korlátozódik olyan helyzetekre, amelyekben a jövőbeli esemény közel van vagy biztos, vagy legalábbis azt hisszük róla.

Ha a cél távoli és megvalósulása eléggé problémás, akkor a megízleléshez hasonló dolog csak akkor történhet, ha az érintett egyén által folytatott küzdelem nagyon eltökélt. Az, aki az igazságra (vagy szépségre) törekszik, gyakran érez magában szilárd hitet, ami talán csak átsuhan rajta, hogy megtalálta (vagy elérte). Az, aki részt vesz egy szabadságot vagy igazságosságot hirdető mozgalomban, gyakran érzékeli, hogy ezek az ideálok elérhető közelségbe kerültek. (...)

Ez a megízlelés, a törekvés és a megvalósulás összeolvadása, a tapasztalás ténye, ami sokban magyarázza a nem instrumentális tevékenységek létét és fontosságát. Olyan, mintha az eredmény bizonytalanságát csökkentené, és a fárasztó vagy veszélyes tevékenység kompenzációjaként az elfogadhatótól, örömtelitől vagy netán inspirálótól nagyon távol álló erőfeszítést a cél élénkítene: gyakran fájdalmas jellege ellenére jól ismert, méregtelenítő hatású. (...)

Mint az korábban állítottam, az instrumentális és a rutinszerű cselekvés, valamint a nem instrumentális és nem rutinszerű cselekvés között rokoni kapcsolat áll fenn. De mint ezt már említettem, ahogy léteznek olyan nem rutinszerű tevékenységek, amelyek többnyire instrumentálisak (mint például az alkalmazott laboratóriumi kísérletek esetében), ugyanúgy a rutinszerű tevékenységeknek is lehet egy többé-kevésbé nem instrumentális összetevője.

A. O. Hirschman: Versengő nézetek a piaci társadalomról. Jászöveg Műhely Kiadó. 2000. 159–164. o.)

3. A Max Weber-i „racionális–irracionális” terminuspár kettős jelentése

A „racionális” terminus szűk, az „irracionális” terminus tág értelemben vett jelentése:

Célracionális cselekvések	Értékracionális cselekvések	Érzelmi-indulati cselekvések
Racionális cselekvések	Irracionális cselekvések	

A „racionális” terminus tág, az „irracionális” terminus szűk értelemben vett jelentése:

Célracionális cselekvések	Értékracionális cselekvések	Érzelmi-indulati cselekvések
Racionális cselekvések	Irracionális cselekvések	

A célracionalitás álláspontjáról nézve az értékracionalitás mindig *irracionális*, még-hozzá annál irracionálisabb, minél inkább az abszolút érték rangjára emeli azt az értéket, amelyhez a cselekvés igazodik, hiszen annál kevésbé van tekintettel a cselek-

vés következményeire (Folgen), minél inkább kizárólag az *önértékére* (a tiszta érzületre, a szépségre, az abszolút jóra, az abszolút kötelességteljesítésre) összpontosít.

(54. o.)

Elmélettörténeti kitekintés: Egy rendhagyó modern közgazdász:

A. O. Hirschman

Voltak, akiknek... nem tetszett az a manőver, melynek révén mindenféle emberi cselekedetet az „érdek által vezérelt” kategóriába akartak berakni. A közgazdaságtan számára azonban fontosak voltak bizonyos emberi cselekedetek, amelyeket nem lehet az önérdék hagyományos fogalmával megmagyarázni: ilyen az altruizmus által motivált cselekvés, az etikai értékek iránti elkötelezettség, a csoport- és a közérdek figyelembevétele, és, talán a legfontosabb, bármiféle nem instrumentális magatartás.

Számos közgazdász és egyéb társadalomtudós új fejezetet nyitott azáltal, hogy komolyan véve az efféle tevékenységeket és magatartást, nem akarta őket az érdek által vezérelt cselekvés pusztá változatainak tekinteni.

Számos más munka közül említést érdemelnek Boulding, Collard, Margolis, McPherson, Phelps, Pizzorno, Schelling és Sen írásai.

(A. O. Hirschman: Versengő nézetek a piaci társadalomról. József Műhely Kiadó. 2000. 65. o.)

Férfi és nő már a kezdet kezdetén olyan dolgoknak szentelte idejét, melyek sikere előre egyszerűen nem látható. Ezek közé tartozik többek között az igazságra, a szépségre, az igazságosságra, a szabadságra, a közösségre, a barátságra, a szeretetre és az üdvözülésre való törekvés. Ezek a törekvések törvényszerűen átítatják a legkülönbözőbb, látszólag korlátozott és konkrét emberi tevékenységeket, mint például a könyvírás, egy politikai kampányban való részvétel stb.

Mindenesetre az e törekvések fenyében végzett tevékenységek fontos alkotóelemét nem a munka, hanem a törekvés szó jellemzi leginkább – egy fogalom, amely pontosan az erőfeszítés és az eredmény közötti megbízható kapcsolat hiányát tükrözi. Az eszköz és az eredmény, vagy a kiadás és a haszon mérlegetése ilyen körülmények között lehetetlen.

(i. m. 160. o.)

A kérdés valójában az, hogy egyáltalán miért végzünk ilyen tevékenységeket. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy e tevékenységek egyáltalán nem mindig kellemssek. Közülük néhány kifejezetten fárasztó, vagy akár veszélyes is lehet.

Azaz itt újfent egy paradoxonnal vagy rejtéllyel állunk szemben, ami már nemcsak a választáshoz (miért nem választanak a racionális emberek?), hanem a tevékenységek egy sokkal szélesebb és fontosabb kategóriájához kapcsolódik.

Azt gondolom, hogy így van: az instrumentális gondolkodás szemszögéből a nem instrumentális tevékenység nem lehet más, mint rejtély.

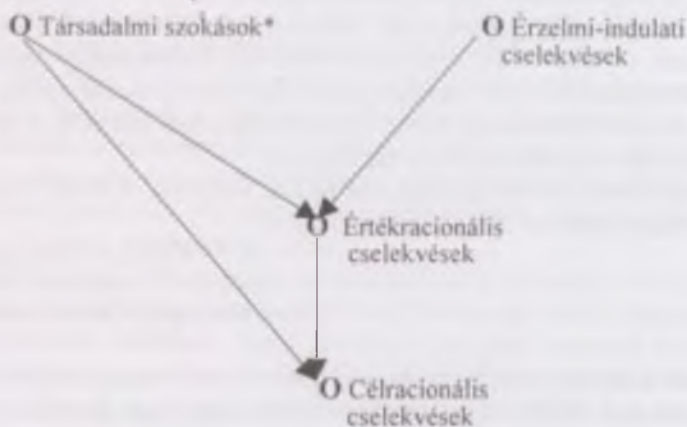
(i. m. 160–161. o.)

De egyáltalán miért érdekli mindez a közgazdászokat? Miért nem éri be ez a tan azzal, hogy megpróbál számot adni az ember instrumentális tevékenységeiről – ami

már önmagában is óriási terület – érintetlenül hagyva a másik, igencsak homályos területet? Egy bizonyos pontig ennek az elhatárolódásnak van értelme. De ahogy a közgazdászok egyre ambiciózusabbá válnak, úgy egyre fontosabb lesz az a felismerés, hogy az eszköz–eredmény, illetve a költség–haszon modell nem képes lefedni az emberi tevékenység és tapasztalás teljes spektrumát.

(i. m. 163. o.)

4. A cselekvéstípusok és történeti sorsuk. A racionalizáció világtörténeti tendenciái

A cselekvés „racionalizálásának” egyik lényeges eleme, hogy a meggyökeresedett társadalmi szokásokhoz* való belső alkalmazkodást az érdekviszonyokhoz való tervszerű alkalmazkodás váltja fel.

De ez persze nem meríti ki a cselekvés „racionalizálásának” fogalmát.

Ezen kívül beszélhetünk még értékracionalizálásról, ha tudatos értékek kerülnek a társadalmi szokás* és nemcsak a társadalmi szokás*, hanem az indulati-érzelmi cselekvés helyére.

Végül lejátszódhat a racionalizálás úgy is, hogy az értékekbe vetett hittől mentes, tisztán célracionális cselekvés kerül az értékracionális cselekvés helyére.

(58. o.)

* Javított fordítás.